

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 06.11.2025

Kabul Tarihi / Accepted: 14.04.2026

Gürbüz, M. ve Büyükbaş, H. (2026). Endonezya’da demokrasi, siyasi partiler ve İslam (2014-2024). *HUMANITAS - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(27), 136-155. <https://doi.org/10.20304/humanitas.1818879>

ENDONEZYA’DA DEMOKRASİ, SİYASİ PARTİLER VE İSLAM (2014-2024)

Mücahid GÜRBÜZ¹ Hakkı BÜYÜKBAŞ²

ÖZ

Bu makale, 2014–2024 döneminde Endonezya’daki İslami kimlikli ve milliyetçi siyasi partilerin İslam’a yönelik yaklaşımlarını ve bu yaklaşımların demokratikleşme süreci üzerindeki etkilerini incelemektedir. Dünyanın en büyük Müslüman nüfusuna sahip ülkesi olan Endonezya hem dini hem de çoğulcu-demokratik yapıların birlikte var olabildiği nadir örneklerden biridir. Makalede, İslam ve demokrasi ilişkisi siyasal partilerin davranışları, seçim stratejileri, koalisyon eğilimleri ve parlamenter temsil gücü üzerinden değerlendirilmektedir. Bu bağlamda İslami partilerin siyasi davranışları, seçim stratejileri, koalisyon eğilimleri ve parlamenter temsil gücü detaylı bir şekilde analiz edilmiştir. 2014, 2019 ve 2024 seçimleri karşılaştırmalı olarak ele alınmış; partilerin pragmatik yönelimleri, ideolojik pozisyonları ve seçmen tabanları üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir. Sonuç olarak, İslami kimlikli partilerin ideolojik farklılıklarına rağmen demokratik süreçlere aktif olarak katıldıkları ve çoğulcu sistemle uyum arayışında oldukları ortaya konmuştur. Makale, Endonezya’daki İslam-demokrasi ilişkisini açıklamak üzere değerli bir örnek sunmakta ve bu deneyimin İslam dünyasındaki demokratikleşme tartışmalarına katkı sağlayabileceğini ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Demokrasi, Endonezya, İslam, Siyasi Partiler, 2014–2024 Seçimleri.

DEMOCRACY, POLITICAL PARTIES AND ISLAM IN INDONESIA (2014-2024)

ABSTRACT

This article examines the approaches of Islamic-oriented and nationalist parties toward Islam in Indonesia during the period 2014–2024 and analyzes how these approaches have shaped the country’s democratization process. As the world’s largest Muslim-majority nation, Indonesia represents a unique case where religious identity coexists with a pluralistic democratic structure. In this article, the relationship between Islam and democracy is evaluated through the behavior of political parties, electoral strategies, coalition tendencies and parliamentary representation. Within this framework, it analyzes the political behavior, coalition strategies, and parliamentary performance of Islamic parties. The presidential and parliamentary elections of 2014, 2019, and 2024 are comparatively assessed to highlight shifts in ideological positioning, pragmatic adaptation, and voter alignment. The findings reveal that despite ideological differences, Islamic-oriented parties have actively participated in democratic processes and sought alignment with pluralistic norms. The article concludes that the Indonesian experience offers valuable insights into the compatibility of Islam and democracy and provides a meaningful contribution to broader debates on democratization in the Muslim world.

Keywords: Democracy, Indonesia, Islam, Political Parties, 2014–2024 Elections.

¹ Arş. Gör. Dr., Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, mgurbuz@erciyes.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4688-4051>

² Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, hakkibuyukbas@erciyes.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4648-3557>

Giriş

İslam ile demokrasi arasındaki ilişki, özellikle Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu ülkelerde siyasal rejimlerin doğası, siyasal katılım biçimleri ve partiler arası ilişkiler açısından uzun süredir tartışmalı bir konu olagelmıştır. Endonezya, dünyanın en kalabalık Müslüman nüfusuna sahip ülkesi olarak, bu tartışmanın merkezinde yer almaktadır. Bir yandan çoğulcu bir demokrasi inşa etmeye çalışırken, diğer yandan dini kimliğin siyasetteki yeri konusunda özgün bir deneyim sunmaktadır. 1998 yılında Suharto rejiminin sona ermesiyle başlayan reform süreci, ülkede demokratikleşme yönünde önemli kazanımlar doğurmuştur. Bu süreçle birlikte hem İslami hem de milliyetçi partiler, yeni siyasal zeminde farklı stratejilerle konumlanmıştır.

Endonezya’da İslamcı ya da İslami kimlikli partiler, farklı ideolojik çizgilerde ve dini duyarlılıklarda şekillenmiş olsa da, seçim süreçlerine aktif katılım göstermekte ve parlamenter sistemde yer almaktadır. Bununla birlikte, bu partilerin kendi aralarında ortak bir siyasi hat oluşturmamaları, koalisyonlara açık milliyetçi ve seküler partilerle iş birliği eğilimlerini artırmıştır. Bu durum, Endonezya’daki siyasal partiler sistemini hem karmaşık hem de dinamik hale getirmiştir. Özellikle 2014, 2019 ve 2024 başkanlık seçimlerinde İslami partilerin izlediği stratejiler, ülkedeki İslam-demokrasi ilişkisinin yönünü belirleyen başlıca faktörlerden biri olmuştur.

Bu gelişmelere rağmen kimi yazarlar Endonezya demokrasisini eleştirerek “durağan” veya “düşük kaliteli” (Mietzner, 2012) ya da açıkça “oligarşik” (Robison & Hadiz, 2004; Fukuoka, 2013) olarak nitelendirmiştir. Buna karşıt olarak, mevcut Endonezya siyasal sisteminin tüm zayıflıklarına ve işlev bozukluklarına rağmen demokrasinin minimalist prosedürel kriterlerini karşıladığı iddia edilmektedir (Gyene, 2019, s. 29). Gyene, Robert A. Dahl’ın (1971) klasik poliarsı modeline dayanan serbest ve çok partili seçimleri, kurumsal güç dağılımını, medya çoğulculuğunu vb. kapsayan kriterleri ve Samuel Huntington’un (1991) birbirini takip eden iki serbest ve çok partili seçimde iktidarın sorunsuz bir şekilde el değiştirmesini, demokrasinin minimalist prosedürel kriterleri olarak esas almaktadır. Ayrıca bu yazar siyasal İslam ve İslamcı partilerin istikrarı bozan faktörler olarak değil, bazı ‘Batılı’ Hıristiyan demokratik partilere benzer bir şekilde demokratik uzlaşmayı güçlendiren “Müslüman demokratik” güçler olarak hareket ettiğini ileri sürmüştür (Gyene, 2019). Bu çalışma, Gyene’nin İslam’ın Endonezya siyasal sistemi üzerindeki etkisini incelediği çerçeveyi esas alarak Endonezya’daki gelişmeleri “çoğunlukçu” ve “uzlaşmaya dayalı” demokrasi modeli olarak nitelendirmektedir.

Bu çalışmanın amacı, 2014–2024 dönemi odağında Endonezya’daki İslami kimlikli ve milliyetçi partilerin İslam’a yönelik yaklaşımlarını incelemek ve bu yaklaşımların demokratikleşme süreci üzerindeki etkilerini analiz ederek İslami kimlikli partilerin siyasal sisteme zarar vermeyip ülkenin demokratik gelişimine katkı sağladıklarını göstermektir. Böylece Endonezya siyasal sisteminin, toplumsal taban ile sağlıklı bir biçimde bütünleşmek suretiyle daha istikrarlı bir zemine oturduğu ortaya konulacaktır. Çalışma, söz konusu dönemde gerçekleştirilen başkanlık ve parlamento seçimleri çerçevesinde İslam–demokrasi ilişkisini ampirik-analitik bir yöntemle ele alacaktır.

1999–2009 yılları arasındaki seçim süreçlerinin İslam ve demokrasi bağlamında daha önce çok sayıda akademik çalışmada ayrıntılı biçimde incelenmiş olması nedeniyle (Baswedan,

2004; Ufen, 2006; Ufen, 2008; Buehler, 2009; Mujani & Liddle, 2009; Tanuwidjaja, 2010; Pepinsky, Liddle & Mujani, 2012; Epley & Jung, 2016), bu dönem çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Bu tercih, analizin güncel siyasal dinamiklere odaklanmasını ve literatürde görece daha az ele alınmış olan 2014 sonrası sürece katkı sunmasını amaçlamaktadır.

Bu doğrultuda çalışmada ilk olarak Endonezya'da siyasi partilerin İslam'a yaklaşımları genel bir çerçevede ele alınacaktır. Ardından 2014, 2019 ve 2024 seçimleri bağlamında İslami partilerin siyasal söylemleri, koalisyon stratejileri ve demokrasiyle kurdukları ilişkiler karşılaştırmalı olarak analiz edilecektir. Böylece Endonezya örneğinde İslam ile demokrasi arasındaki uzlaşma ve gerilim alanlarının nasıl şekillendiği ortaya konulacaktır.

Çalışmanın önemi, İslam'ın demokrasiyle ilişkisine dair yaygın genellemeleri ampirik veriler ışığında yeniden değerlendirmesi ve Endonezya'nın çoğulcu siyasal deneyimine ilişkin literatüre özgün ve güncel bir katkı sağlamasıdır.

Endonezya'da Siyasi Partilerin İslam'a Yaklaşımı

Endonezya'da çoğunluğun dini olan İslam, siyasal hayatta önemli bir unsur haline gelmiştir. İslam'a dayalı veya İslami gruplarla bağlantılı siyasi partiler, kamu politikasının şekillendirilmesinde ve ulusal siyasetin yönünün belirlenmesinde uzun süredir rol oynamaktadır. Endonezya'daki siyasi partiler farklı ideolojik değerlere önem vermekte olup ideolojilerine, tarihlerine ve destek tabanlarına bağlı olarak İslam'a yönelik çeşitli yaklaşımlar sergilemektedir (Salim, 2023). Bu nedenle, Endonezya'daki siyasi partilerin İslam'a yaklaşımını değerlendirmeden önce bu partilerin ideolojik olarak nasıl konumlandığının tespit edilmesi önemlidir. Çünkü bu partilerin ideolojileri İslam'a yaklaşımlarını etkilemekte veya İslam'a yaklaşımlarındaki gerekçelerinin tespit edilmesine imkân sağlamaktadır.

Bu çerçevede Endonezya'daki siyasi partiler ideolojik olarak farklı şekillerde sınıflandırılmaktadır. Al-Hamdi (2022, 292-293) bu sınıflandırmalardan öne çıkanları şu şekilde tespit etmektedir. Liddle (2003) çalışmasında milliyetçi-Sukarnocu Endonezya Demokratik Mücadele Partisi (Partai Demokrasi Indonesia Perjuangan-PDI-P), evrenselci (Golkar Partisi-Partai Golongan Karya-Golkar, Ulusal Emanet Partisi-Partai Amanat Nasional-PAN, Ulusal Uyanış Partisi-Partai Kebangkitan Bangsa-PKB) ve İslamcı (Müreffeh Adalet Partisi-Partai Keadilan Sejahtera-PKS, Birleşik Kalkınma Partisi-Partai Persatuan Pembangunan-PPP, Hilal Yıldız Partisi-Partai Bulan Bintang-PBB) olmak üzere siyasal partileri üç başlık altında toplamaktadır. Baswedan (2004) milliyetçi-seküler (PDI-P), İslam-dostu (Golkar), İslam-kapsayıcı (PKB ve PAN) ve İslamcı (PKS, PPP, PBB) olmak üzere dört gruba ayırmaktadır. Mietzner (2013), Endonezya'daki partileri seküler ve İslamcı olmak üzere iki zıt spektruma yerleştirmektedir. Bu spektrumda PDI-P sekülerizmi temsil ederken, PKS ve PPP İslam'ı sembolize etmekle birlikte diğer partiler spektrumun ortasında konumlanmaktadır. Al-Hamdi (2017) milliyetçi-seküler (PDI-P), milliyetçi-Müslüman (PKB ve PAN) ve milliyetçi-İslamcı (PKS ve PPP) olmak üzere partileri ideolojik olarak üç kategoriye ayırmaktadır. Çalışma açısından değerlendirilecek olursak, bir zorunluluk olmamakla birlikte Al-Hamdi'nin tasnifinin kullanılmasının yararlı ve uygun olduğu düşünülmektedir. Bu tasnifin kullanımı özellikle iki açıdan ön plana çıkmaktadır. Öncelikle, çalışmanın ana temasının İslam ve demokrasi olması sebebiyle partilerin İslam'a yaklaşımlarının tespit edilmesinde bu tasnifin yararlı olacağı kabul edilmektedir. İkinci olarak, çalışmamızı destekleyici argümanların çeşitli

akademisyenler tarafından dile getirilmesi bu seçimde etkili olmuştur. Bu akademisyenler hem küresel seviyede (Bubalo, Fealy & Mason, 2012) hem de ulusal seviyede (Baswedan, 2004; Al-Hamdi, 2017) siyasal İslam'ın demokrasiyi pekiştirmede normalleşmiş bir yol izlediğini öne sürmüştür. Bu nedenlerle yukarıdaki tasniflerden de yararlanarak, sıkı ve sabit olmamakla birlikte partiler İslami temelli ve Milliyetçi olarak sınıflandırılacaktır.

1998'de Yeni Düzen rejiminin yıkılmasının ardından Endonezya, demokratik alanı ve ifade özgürlüğünü genişleten bir reform dönemine girmiştir. Bununla birlikte, İslami gruplar ulusal siyaset sahnesinde daha büyük bir rol oynamaya başlamıştır. PKS gibi İslami temelli siyasi partiler Endonezya'nın demokratikleşme sürecinde önemli aktörler olarak ortaya çıkmıştır (Tanuwidjaja, 2010). İslami temelli bazı partiler İslam'ı vizyon ve misyonlarının ana temeli olarak görürken diğerleri İslam'ı şeriatı uygulamak için değil ama ülke kimliğinin temel parçası olarak değerlendirmektedir (Colm, 2023). Bu nedenle aşağıda PKS ve PPP gibi İslam temelli partilerden PDI-P ve bazı devlet seçkinlerinin desteklediği Golkar gibi İslami gruplarla bağlantıları olan milliyetçi partilere kadar Endonezya'daki siyasi partilerin İslam'a yönelik yaklaşımları tartışılacaktır.

İslami Temelli Siyasi Partilerin İslam'a Yaklaşımı

Endonezya'daki İslami temelli siyasi partiler, siyasi mücadelelerinin temellerinden biri olarak dine öncelik verme konusunda daha açık bir yaklaşıma sahiptir. Bu kategorideki en önemli partilerden biri PKS'dir. Bu parti, eğitim ve ekonomiden sosyal ilişkilere kadar kamu politikalarının hemen her alanında İslami değerleri öne çıkarmaktadır. Genellikle "İslamcı" olarak kategorize edilen bir parti olarak PKS, Endonezya'da İslam hukukunun demokratik bir çerçeve içinde daha geniş bir şekilde uygulanmasını talep etmektedir (Nurjaman, 2023).

Yeni Düzen döneminde çeşitli İslami örgütlerin birleşmesinden oluşan PPP de benzer bir yaklaşıma sahiptir. PPP kendisini genellikle siyasi alanda Müslümanların çıkarları için mücadele eden bir parti olarak konumlandırmıştır. Ancak zaman içinde PPP daha ılımlı bir yaklaşım benimsemeye başlamış, sosyal refah ve genel olarak halkın hakları gibi daha kapsayıcı konulara odaklanırken İslami kimliğini partinin ana temeli olarak korumaya devam etmiştir.

Ülkede saygınlığa ve önemli bir tarihi geçmişe sahip olan İslami organizasyon Nahdatul Ulema (NU) âlimleri tarafından kurulan PKB de İslam'a özgün bir yaklaşıma sahiptir (Wadipalapa, 2021, s. 565). Geleneksel NU İslami düşüncesine dayanan bir parti olarak PKB, İslam'a ılımlı ve hoşgörülü bir yaklaşım benimsemiştir. Genellikle çoğulculuk ve sosyal adalet gibi sosyal konulara daha fazla odaklanmakta, daha kapsayıcı ve Pancasila ilkeleriyle uyumlu İslami değerlerin benimsenmesini desteklemektedir. Bu anlamda PKB kendisini Endonezya'da İslam ve demokrasi arasında bir köprü olarak konumlandırmaktadır. Ancak son zamanlarda PKB, kendisini doğuran örgüt olan NU ile iç ve dış çatışmalar yaşamaktadır. Tarihsel olarak, Abdurrahman Wahid'den sonra PKB'nin başkanı olan Muhaimin Iskandar'ın liderliği, mahkeme tarafından kazanılan bir zaferin sonucu olmasına rağmen günümüzde bu sorun yeniden gündeme gelmektedir (Koran Tempo, 2024). Bu durum, İslami siyasi partilerin varlığının, onları doğuran İslami örgütlerin etkisinden ya da en azından İslami ideolojinin dış faktörlerinden ayrı tutulamayacağı anlamına gelmektedir. Ancak partiler düzeni istikrarsız olup henüz tam bir oturmuşluk söz konusu değildir. Bununla beraber önemli siyasi partiler çeşitli düzeylerde İslami değerlere sahip çıkmaktadır (Mujani & Liddle, 2007; Nastiti & Ratri, 2018;

Kaçer, 2023). Bu nedenle partilerin İslam'a yaklaşımları aşağıda ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

Müreffeh Adalet Partisi (PKS): İslami Muhafazakârlık ve Siyasi Pragmatizm

PKS, Endonezya'daki en önde gelen İslami partilerden biridir. İslami temelli bir parti olarak PKS, şeriatın ve İslami ahlakın kamu hayatında uygulanması gibi İslami değerlere odaklanan bir siyasi platform niteliği taşımaktadır (Tomsa, 2012). Ayrıca sık sık uluslararası ve ulusal İslami hareketlerle dayanışma göstermektedir. Aynı zamanda adalet ve yolsuzlukla mücadele gibi sosyal konulara da odaklanmaktadır. Kentli Müslümanlar ve muhafazakâr İslami gruplar arasında güçlü bir seçmen tabanına sahiptir. Ancak zamanla daha ılımlı ve pragmatik bir strateji de benimsemeye başlamıştır. Örneğin, ulusal düzeyde açıkça bir şeriat uygulama gündemi için bastırmamış ve hükümette ahlaki reformlara daha fazla vurgu yapmıştır. PKS seçimlerde diğer partilerle iş birliği yaparak daha ılımlı ve milliyetçi bir imaj çizerek seçmen tabanını genişletmeye çalışmıştır.

Birleşik Kalkınma Partisi (PPP): Gelenekten Moderniteye Geçiş

PPP, Endonezya'daki en eski İslami partilerden biridir. Bununla birlikte parti Müslümanların siyasi istekleri için bir forum olarak uzun bir geçmişe sahiptir. Parti, Endonezya demokrasisi çerçevesinde İslami değerler için mücadele etmek amacıyla kurulmuştur (Baswedan, 2004, s. 689). İslami temelli olmasına rağmen PPP süreç içerisinde daha kapsayıcı ve ılımlı bir partiye dönüşmüştür. Parti genellikle çoğulculuğa ve ulusal birliğe öncelik verirken, özellikle İslami aile hukuku ve dini eğitimle ilgili düzenlemeler açısından Müslümanların isteklerini korumaya çalışmaktadır. PPP söylemini, modern Endonezya siyasi bağlamına daha iyi uyacak şekilde ayarlayarak siyasi değişimin ortasında geçerliliğini korumaya çalışmıştır. Örneğin, PPP siyasi kampanyalarında sık sık halkın ekonomik olarak güçlendirilmesi ve sosyal adalet gibi ılımlı Müslüman topluluklarla ilgili konulara vurgu yapmaktadır. Ülke bütünlüğü, toplumun birliği gibi vurgular partiyi seçmen açısından daha çekici kılmaktadır (Subekti, Wahid, Yusuf & Sa'adah, 2025).

Ulusal Uyanış Partisi (PKB): Nahdatul Ulema ile Çoğulcu İslam

PKB, Endonezya'daki en büyük Müslüman örgüt olan Nahdatul Ulema'nın (NU) köklerinden doğan bir siyasi partidir (Fionna & Tomsa, 2020). PKB, İslam'ı siyasette ahlaki ve etik bir temel olarak vurgulayan, ancak Endonezya'daki çeşitlilik bağlamına özgü nüanslar içeren bir yaklaşım benimsemektedir. PKB, İslami değerleri mevcut yerel geleneklerle, özellikle de kültür ve yerel bilgelikle ilgili olanlarla bütünleştirmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda, PKB sadece geleneksel anlamda şeriatı korumaya odaklanmamakta, aynı zamanda toplumdaki dini geleneklere ve uygulamalara da saygı göstermektedir. Bu durum, PKB'nin yerel dini etkinliklere verdiği destekte dini eğitimin güçlendirilmesinde görülebilmektedir.

Ulusal Emanet Partisi (PAN) ve Hilal Yıldız Partisi (PBB): Reformist ve Geleneksel Eğilimler

PAN, kendisini açıkça İslami bir parti olarak tanımlamamakla birlikte, tanınmış bir İslami şahsiyet ve eski Muhammediye lideri olan Amien Rais tarafından kurulmuştur. PAN'ın tarihsel

olarak İslami örgütlerle, özellikle de Muhammediye ile yakın bağları bulunmaktadır. Aynı zamanda parti İslami talepleri sıklıkla siyasi platformlara taşımaktadır. Bununla birlikte PAN, Müslüman destek tabanını korurken milliyetçi bir platform ortaya koymaya da özen göstermektedir. PAN'ın İslam'a yaklaşımı, PKS gibi muhafazakâr İslami partilerin aksine daha ılımlı ve kapsayıcıdır. PAN dinler arası uyumun önemini vurgulamakta ve genellikle ekonomik güçlendirme, eğitim ve demokrasi gibi genel konuları teşvik etmektedir (Argenti, Paskarina, Darmayanti & Deliarnoor, 2022, s. 133-134).

PBB, Endonezya'nın bağımsızlığının ilk günlerinde iktidarda olan İslami bir parti olan Masyumi örgütünde geçmişi olan İslami figürler tarafından kurulmuş bir siyasi parti olup sürekli olarak Endonezya'da şeriatın uygulanması ve İslam hukukunun sosyal ve siyasi hayatta etkili olması için mücadele etmiştir (Sofiandi, 2023). Ancak zaman içinde ulusal düzeyde şeriat gündemini ön planda tutmayarak modern seküler demokrasiye uyum sağlamaya da çalışmıştır. Bununla birlikte dini bir demokrasi talebi partinin sürekli olarak gündemindedir. Genellikle aile hayatı ve eğitimde İslami değerlerin korunması gibi ahlaki ve etik nitelikteki konulara odaklanmaktadır. Ancak parti muhafazakâr Müslüman çevreler dışında geniş bir destek bulmakta zorlanmıştır.

Milliyetçi Partilerin İslam'a Yaklaşımı

PDI-P ve Golkar gibi milliyetçi partilerin İslam'a yaklaşımları farklıdır. Örneğin PDI-P Batıcı milliyetçi-seküler ideolojiye sahip bir partidir, ancak yine de İslami gruplarla iyi ilişkiler sürdürmeye çalışmaktadır. PDI-P sıklıkla Pancasila değerlerinin ve çoğulculuğun önemini vurgulamakta, ancak parti aynı zamanda Müslümanların isteklerini karşılayan politikaları destekleyerek Müslüman seçmenlere hitap etmeye çalışmaktadır. Megawati Soekarnoputri liderliğindeki PDI-P, laiklik ile ılımlı İslami unsurları kucaklama ihtiyacı arasında bir denge gözetmektedir. Bu tutum, ülkede siyasi istikrarı korumak adına gerekli görülmektedir.

Golkar da İslam'a karşı pragmatik bir yaklaşıma sahiptir. Yeni Düzen rejimi altında uzun bir iktidar geçmişine sahip bir parti olarak Golkar, siyasi platformunda açıkça İslami bir gündem taşımamaktadır, ancak parti çeşitli İslami gruplarla yakın bağlarını sürdürmektedir. Genellikle ılımlı bir duruş sergilemekte ve milliyetçilik ilkelerini bir kenara bırakmadan İslamcılardan destek almaya çalışmaktadır. Bu sayede muhafazakâr ve ılımlı İslami gruplar da dahil olmak üzere geniş bir yelpazeden destek alabilmektedir. Bu nedenle Golkar uzun süre Endonezya siyasal hayatında etkili olabilmektedir.

Siyasi partilerin İslam'a yaklaşımı çoğu zaman kendi zorluklarını da beraberinde getirmektedir. Bir yandan İslam temelli partiler, giderek çoğulcu ve seküler bir toplumda varlıklarını sürdürme baskısıyla karşı karşıya kalmaktadır. Bu durum, özellikle çoğulculuğa ve bireysel özgürlüğe öncelik veren toplumsal gruplar karşısında değişen siyasi dinamiklere uyum sağlamak zorunda olan PKS ve PPP'de görülebilir. Öte yandan, PDI-P ve Golkar gibi milliyetçi partiler, milliyetçi kimliklerini korumak ile siyasette büyük etkiye sahip İslami grupları kucaklamaya devam etmek arasında bir denge tutturmak zorundadır (Kaçer, 2023; Winters, 2013).

Bu yaklaşımın sonuçları, ortaya çıkan kamu politikalarında görülebilir. İslami partiler, özellikle bazı bölgelerde şeriata dayalı bölgesel düzenlemeler gibi kamusal yaşamda ahlak ve

dinle ilgili konularda daha muhafazakâr politikalar için baskı yapmaktadır. Milliyetçi partiler ise bu konularda daha ılımlı olma eğilimindedir. Ancak milliyetçi partiler siyasi istikrarı korumak için İslami gruplardan gelen bazı talepleri karşılamaya devam etmektedir.

Endonezya'daki siyasi partilerin İslam'a yaklaşımları, Endonezya demokrasisinde din ve siyaset arasındaki ilişkinin karmaşıklığını yansıtmaktadır. PKS ve PPP gibi İslam temelli partiler, farklı yaklaşımlarla da olsa, kamu politikalarında İslam hukukunun uygulanmasının önemini vurgulamaktadır. PDI-P ve Golkar gibi milliyetçi partiler ise siyasette milliyetçi değerler ile İslami etki arasında bir denge kurmayı tercih etmektedir. Yine de bu farklı yaklaşımların varlığı, İslam'ın Endonezya siyasetinde önemli bir unsur olmaya ve siyasi partilerin giderek çeşitlenen bir toplumun taleplerine uyum sağlamaya devam ettiğini göstermektedir (Nurjaman, 2023). Aşağıda milliyetçi partilerin İslam ile uyumu nasıl sağladıklarına dair kısa bir değerlendirme yer almaktadır.

Endonezya Demokratik Mücadele Partisi'nin (PDI-P) Yaklaşımı: Laik Milliyetçilik ile İslami Seçmen Dengesi

PDI-P milliyetçi-laik bir parti olarak bilinmektedir, ancak son yıllarda parti Müslüman gruplara yönelik kapsayıcı bir strateji sergilemiştir. PDI-P genellikle Nahdatul Ulema (NU) ve Muhammediye gibi ılımlı İslami örgütlerle birlikte çalışmaktadır (Kristyanto, Arinanto, & Ghafur, 2024). Bu durum, parti elitlerinin daha açık dini politikalar lehine yaptıkları açıklamalarda görülebilir. Buna ek olarak, PDI-P siyasi kampanyalarında Müslüman toplulukların çıkarlarına uygun popülist politikaları destekleyerek İslami gruplarla sürtüşmeyi en aza indirmeye çalışmaktadır.

Golkar Partisi'nin Yaklaşımı: Devletçi Geçmişten Pragmatik Koalisyonlara

Esasen eskiden beri devlet ve bürokratik seçkinler tarafından desteklenen Golkar'ın yeni gelişmeler ışığında İslam'a karşı daha esnek bir yaklaşımı bulunmaktadır. Yeni Düzen döneminde Pancasila ideolojisini desteklediği bilinen bir parti olarak Golkar, sekülerizm ve İslam arasında bir orta yol izlemeye çalışmaktadır. Reform döneminde Golkar çoğulculuğu vurgulama eğilimindedir, ancak yine de Müslüman dostu politikaları destekleyerek Müslümanların isteklerini karşılamıştır. Üstelik bazı seçim kampanyalarında İslami örgütlerle yakın bağlar kurmuştur. Böylece Golkar, çeşitli toplumsal eğilimleri, ülke gerçekleri ile dengeleyerek daha geniş ve etkili bir temsil gücüne ulaşabilmektedir (Baswedan, 2004; Buehler 2008 & Tanuwidjaja, 2010).

Gerindra Partisi ve Nasdem Partisi'nin Yaklaşımı: Muhafazakârlık ve İttifak Arayışları

Gerindra Partisi (Partai Gerakan Endonezya Raya), resmi olarak milliyetçi bir parti olmasına rağmen, muhafazakâr İslami değerlere sıklıkla güçlü destek vermektedir (Sebastian, Hasyim & Arifianto, 2020). Gerindra, siyasi kampanyalarında İslami şahsiyetlerle yakın iş birliği içinde çalışmakta ve İslami konuları platformunun önemli bir parçası haline getirmektedir. Bu durum, Gerindra'nın Cumhurbaşkanı Adayı Prabowo Subianto'nun muhafazakâr İslami gruplardan destek aldığı 2019 seçimlerinde açıkça görülmüştür. 2024 seçimlerinde de bu çizgi artarak devam etmiştir.

Nispeten yeni bir parti olan NasDem (Partisi Parti NasDem), İslam’a yaklaşımında ılımlı olma eğilimindedir. Parti genellikle dini kapsayıcılık ve dini özgürlükten yana bir duruş sergilemektedir. NasDem Endonezya’nın çeşitliliğinin önemini vurgulamakla birlikte Müslüman kadınların siyaset ve ekonomideki rolü gibi konuları gündeme getirerek Müslüman gruplara uyum sağlamaya çalışmaktadır (Winters, 2013).

Genel olarak, tüm bu tespitler ayrıntılı bir şekilde değerlendirildiğinde İslami organizasyonların belli siyasi partilere yakın durduğu, siyasi partilerin de İslami ulusal organizasyonların desteğini almak için çaba sarf ettikleri söylenebilir. Esasen demokrasi de bu sürece katkı sağlamak ve fırsat vermekle anlamlı hale gelmektedir. Böylece bu sürecin devam etmesi sonucunda ülke siyasetinde toplumsal tabanın iradesinin egemen olması, hiç olmazsa etkili olması mümkün olabilecektir (Nastiti & Ratri, 2018). Bu sürecin nasıl gerçekleştiğinin ve ne yönde ilerlediğinin tespit edilmesi için ülkede yapılan seçimlere odaklanmak bir yöntemdir. Endonezya’da 2014, 2019 ve 2024’te devlet başkanlığı ve parlamento seçimleri yapılmıştır. Bu seçimler daha önce belirtilen çerçevede aşağıda ele alınmak suretiyle Endonezya siyasal hayatında İslam ve demokrasi, siyasi partileri ve devlet başkanlığı hususlarına bir başka siyasi gelişme üzerinden ışık tutulmaya çalışılacaktır.

2014-2024 Seçimleri Bağlamında İslam-Demokrasi Etkileşimi: Parti Stratejileri, İttifaklar ve Seçim Sonuçları

2014 Seçimleri: Dini Söylemler ve Koalisyon Stratejileri

2014 yılında Joko Widodo (Jokowi), PDI-P tarafından başkan adaylığı olarak gösterilmiştir. Jokowi’nin rakibi Prabowo Subianto, rakibinin Müslüman bir toplumu yönetebilecek ölçüde dindar bir aday olmadığını, seküler olduğunu söyleyerek İslami duyarlılığı olan seçmenleri etkilemeye çalışmıştır. Çin kökenli olması, ailesinin geçmişte Komünist parti üyesi olması gibi unsurlardan kaynaklanan baskılar Jokowi’yi etkileyecek ve bunun sonucunda yardımcısı olarak bir İslam âlimini atayacaktır. Jokowi, Müslüman olmayanlar yaşadığı bölgelerde tüm oyları almıştır. Bu sonucun gerçekleşmesinde gayr-i Müslimlerin esasen ayrımcı bir çizgi izlediği görüşü etkili olmuştur. Rakibi ise daha çok dindar olduğu bilinen bölgelerden oy almıştır. Daha önce belediye başkanlığı ve Cakarta Valiliği yapan Joko Widodo (Jokowi) 2014 yılı seçimleri sonuçlarına göre devlet başkanı seçildi (Antlov, 2025, s. 4).

Tablo 1.
2014 Seçim Sonuçları

Jokowi Destekçi Partiler Koalisyonu				P. Subianto Destekçi Partiler Koalisyonu		
No	Partiler	% Oy Oranı	% Meclis Oyu	No	Partiler	% Oy Oranı
1	PDI-P	18,96	19,46	1	Gerindra	11,81
2	Golkar	14,75	16,25	2	Demokrat	10,19
3	PKB	9,04	8,39	3	PAN	7,57
4	NasDem	6,74	6,25	4	PKS	6,77
5	PPP	6,53	6,96			
6	Hanura	5,27	2,86			
Toplam		61,29	60,17	Toplam		36,34

Kaynak: Çeşitli internet kaynaklarından yazarlar tarafından derlenmiştir (Erişim: 12-20 Mart 2025).

2014 devlet başkanlığı seçimlerinden sonra, Golkar, PPP, PKB, NasDem, Gerindra ve PAN gibi partiler seçimi kazanan Jokowi hükümetine katılmıştır. Genel olarak seçim, yeni eğilimler oluşturmaktan ziyade önceki seçimlerde ortaya çıkan eğilimleri teyit etmiştir. İslami temelli partiler 2009'daki performanslarını biraz daha geliştirerek 2009'da %29 olan oy oranını 2014'te %31,4'e yükseltmiştir (Aspinall & Mietzner, 2014, s. 354). Bu partiler hükümete katılmak suretiyle daha güçlenebileceklerine inandıkları için ülke idaresinde sorumluluk almıştır. Endonezya siyasal hayatında yaygın olan hükümetin koalisyon ortaklarıyla birlikte kurulması sürecine PAN gibi İslami partiler de devlet başkanının teşvikiyle katılmıştır. Görüldüğü gibi devlet başkanı, kuracağı hükümete muhalefet partilerini de angaje etmek suretiyle bir taraftan geniş bir toplumsal kesimin desteğine dayanarak hükümetin toplumsal meşruiyetini artırırken, partilerin ana akım dışı çizgilere kaymasını engellemekte ve merkezde toplumsal bütünleşmeyi sağlayan figür olarak temayüz etmektedir. Dağınıklıkları ve diğer partilerle koalisyon ilişkileri dolayısıyla İslami kimlikli denilen partiler oy oranlarını tek bir etiket adı altında parlamentoda sandalye sayısına tahvil edememektedir.

Görülebileceği gibi İslami kimlikli partiler, diğer partiler gibi farklı siyasi çizgiler takip etmişler, diğer partiler gibi davranış içinde bulunmuşlardır. Dolayısıyla bu partileri İslami kimlik etiketi altında istikrarsızlık unsuru olarak değerlendirmek ve demokrasi için bir tehlike arz ettiklerini ileri sürmek, en azından güçleşmektedir. Bu gibi durumlar istikrarsızlık kaynağı olmaktan çok Batı örneğinden farklı olarak Endonezya siyasal partiler sisteminin zenginlik ve canlılığını yansıtmaktadır. Örneğin 2014 seçimlerinde Golkar, PPP, PKB, NasDem, Gerindra ve PAN gibi partiler de Jokowi Başkanlığında kurulan hükümet koalisyonuna katılmış; farklı ana akım dışı bir çizgi izlememiştir. Bu partiler hükümet koalisyonuna katılmak suretiyle pragmatik bir çizgi izlemiş ve böylece 2019 seçimlerini de kazanan Jokowi başkanlığında kurulan hükümet çalışmalarına katılarak demokratik süreçte etkin olma çabası içinde olmuştur. Jokowi hükümeti böylece daha geniş tabana oturmak suretiyle, çalışmalarını daha rahat bir ortamda gerçekleştirebilmiştir. Bu da esasen henüz genç olan Endonezya demokrasisinin oturmuşluğunu ve istikrarını göstermektedir.

2019 Seçimleri: Yeniden Merkeze Yöneliş

2014 devlet başkanlığı seçimlerinde olduğu gibi, 2019 seçimlerinde de iki eski rakip yeniden karşı karşıya gelmiştir. Bir bakıma 2019 seçimleri, 2014 seçimlerinin tekrarından başka bir şey değildir. Bir tarafta devlet başkanlığı için eski Devlet Başkanı Joko Widodo ile başkan yardımcılığı için saygın İslam âlimi Maruf Emin aday olmuştur. Karşı tarafta ise devlet başkanlığı için emekli general ve kıdemli siyasetçi Prabowo Subianto ile başkan yardımcılığı için iş adamı Sandiaga Uno aday olarak seçime girmiştir. Her iki tarafta daha önceki seçimde olduğu gibi seküler, milliyetçi ve İslami partilerin desteğiyle seçime katılmıştır (Pepinsky, 2019). Jokowi ve Maruf Emin, irili ufaklı toplamda dokuz parti tarafından desteklenmiş olup bunlardan üç tanesi İslami kimlikli partidir. Bu iki aday sekülarist ve ulusalcı PDI-P, Golkar, Nasdem ve Hanura diğer taraftan İslami partiler PKB ve PPP tarafından desteklenmiştir. Prabowo Subianto ve Sandiaga Uno, üç milliyetçi ve iki İslami kimlikli parti tarafından desteklenmiştir. Bu iki aday ise Gerindra, Demokrat Parti gibi ılımlı seküler ve muhafazakâr milliyetçi partiler ile İslami kimlikli PKS ve PAN partileri tarafından desteklenmiştir. 2019

seçimlerini Joko Widodo %55,5 oy alarak kazanmıştır. Rakibi Prabowo Subianto ise %44,5 oy oranıyla yetinmek zorunda kalmıştır (Arifianto, 2019).

2024 Seçimleri: Prabowo'nun Zaferi ve İslami Partilerin Bölünmüşlüğü

2024'te başkanlık, parlamento, bölgesel ve yerel seçimler, ülke tarihinde ilk defa birlikte gerçekleştirilmiştir. Seçimde devlet başkanı, devlet başkan yardımcısı ve 580 koltuklu ulusal parlamentoya, diğer bölge ve yerel parlamentoları için toplamda yaklaşık 250 bin aday yarışmış, bunlardan 21 bini aşan temsilci seçilmiştir. Ancak burada sadece başkanlık seçimi üzerinde durulacak ve siyasi partilerin tutumu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

2024 devlet başkanlığı seçimlerinde, başkan adayları Enes Raşit Baswaden (başkan yardımcısı adayları Müheymin İskender), NasDem, PKB ve PKS koalisyonu adayları olarak seçimlere girmiştir. Başkan adayları Prabowo Subianto (başkan yardımcısı adayları Cibran Rakabuming) ise Gerindra, Golkar, Demokrat Parti (Partai Demokrat-PD), PAN, Endonezya Dayanışma Partisi (Partai Solidaritas Indonesia-PSI), PBB, Garuda Partisi (Partai Garuda) tarafından aday gösterilmiştir. Ganjar Pranowo (başkan yardımcısı adayları M Mahfud MD) ise PDI-P, PPP, Endonezya Birlik Partisi (Partai Persatuan Endonezya-Perindo) ve Milli Vicdan Partisi (Partai Hati Nurani Rakyat-Hanura) tarafından aday gösterilmiştir.

Önceki Devlet Başkanı Joko Widodo 2014 devlet başkanlığı seçimlerinde sol merkez partisi PDI-P, sağ merkez Gerindra adayları Prabowo Subianto'ya karşı oyların %53,3'ünü alarak seçimi kazanmıştı. Bu seçimde İslami kimlikli PAN ve PPP gibi partiler Joko Widodo'yu desteklemiştir. Yine İslami kimlikli PKS ve PBB de Prabowo Subianto'yla koalisyon kurmuştur. 2019 devlet başkanlığı seçimlerinde yine aynı adaylar karşı karşıya gelmiş, Widodo oylarını %2,5 artırarak tekrar seçilmiştir. Ancak 2019 seçimlerinde Widodo, 2017 yılındaki Ahok ve benzeri olaylar nedeniyle muhafazakâr seçmen tabanına bir hayli yabancılaşmış, nihayetinde telafi amaçlı ülkede saygın bir din alimi olan Maruf Emin'i Başkan Yardımcısı olarak seçmek zorunda kalmıştır (Toha, Gueorguiev & Sinpeng, 2021, s. 3-4). Böylece toplum bütünleşmesi adına ülkedeki siyasal seküler-muhafazakâr kutuplaşmasını bir ölçüde aşmıştır. Bir başka ifadeyle Widodo daha geniş İslam kimlikli partiler ve toplumsal koalisyona gitmek suretiyle başarısını artırmıştır. Widodo, mevzuatın iki dönem sınırlaması dolayısıyla üçüncü kez aday olamamıştır.

Joko Widodo'ya karşı 2014 ve 2019 seçimlerinde rakip olan Prabowo Subianto, 2024'te üçüncü adaylığında seçimi kazanarak devlet başkanlığı koltuğuna oturmuştur. Seçimde Nasdem ve PKB tarafından desteklenen Jakarta eski Valisi entelektüel kişiliği ile bilinen Anies Baswaden ve PDI-P ile PPP'nin adayları Cava eski Valisi Ganjar Pranowo'ya karşı, Gerindra eski Genel Başkanı Prabowo Subianto aday olmuştur (Jun, 2024). Oyların %58,6'sını alan Subianto Başkanlık seçimlerini kazanıp Endonezya'nın yeni devlet başkanı olmuştur. Prabowo Subianto merkez sağda yer alan bir siyasetçi olup İslami milliyetçi-muhafazakâr partiler tarafından desteklenmiştir. Anies Baswedan muhafazakâr-İslamcı seçmene hitap etmeyi tercih etmiş, NasDem, PKS, PKB ile koalisyon kurmayı, sonuçta seçimde oyların %24,95'ini almayı başarmıştır. Seküler milliyetçi, sol merkez partisi, PDI-P, başkan adayları Ganjar Pranowo seçim kampanyasında seküler demokratik bir söylem ile sosyal liberal ilerici Batıcı bir yaklaşımla seçmene ulaşmaya çalışmış, ancak başarısı %16,47 oy oranıyla mütevazı kalmıştır (Furqon,

Hayatulloh & Khumayiroh, 2025). Adayların hepsi İslam'ın muhafazakâr yorumuna karşı bir tutum içine girmemiş ve kendilerini İslam'la ilişkilendirmekten kaçınmamıştır.

Önceki Başkan Joko Widodo gayr-i Müslimlerin %95'inin ve daha çok seküler eğilimli Müslümanların oyları ile 2014'te, geniş alt yapı projeleri gibi ekonomik vaatlerle seçimi kazanmış (Lane, 2015); ancak İslami kamuoyunun taleplerine yeteri kadar duyarlılık göstermemiştir. Bazı İslamcı hareketlere karşı da yasak getirmek suretiyle anti-demokratik, baskıcı bir tutum içerisine girmiştir. Bu ve buna benzer nedenlerle Widodo, Endonezya siyasetinde İslami kesim açısından pek de sevimli bir figür olarak değerlendirilmemiştir. Otoriter yönetimi kendisini siyasal açıdan sorunlu hale getirmiştir. Esasen döneminde 145 milyon civarında iş gücü potansiyeliyle ülke ekonomik büyümesini %5'lik bir orana taşımış (Negara & Ramayandi, 2020), çeşitli alt yapı sorunlarının giderilmesi gibi önemli ekonomik çalışmalara imza atmakla toplumsal gelişmeye katkı sağlamıştır. Kamuoyu nezdinde beklenen siyasetin İslamlaştırılması hususunda yeterli duyarlılığı gösterememesi ve diğer ülke sorunlarının arzulanan bir çözüme kavuşturulamaması gibi nedenlerle, ilgili siyasi kamuoyunun desteğinin gevşemesine ve nihayetinde partisinin başkanlık seçimini kaybetmesine yol açmıştır.

Seçmen gözünde Joko Widodo'nun daha önceki iki devlet başkanlığı seçimlerinde (2014 ve 2019) rakibi Prabowo Subianto daha iyi bir alternatif olarak gözükmüş ve 2024 seçimleri sonucunda devlet başkanı olarak seçilmiştir. Esasen Subianto popülist bir siyasetçi olup İslamcı olmamakla beraber dini ve milli duyarlılığı yüksek bir siyasetçi olduğunu 2019'da Joko Widodo'nun aşırı sekülerist ulusalcı politikalarına karşı kararlı bir duruş sergilemesiyle göstermiştir. Bu tutumunun bir sonucu olarak seçmeni etkilemeyi başarmıştır. Ne var ki, bu durumu açıkça gözlemleyen Widodo 2019'da toplumsal saygınlığı yüksek din alimi Maruf Emin'i Başkan Yardımcı adayı olarak seçmek suretiyle Müslüman seçmen tabanını etkilemeyi başarmış ve Subianto'nun İslami temelli kampanyasını kendi lehine çevirmek suretiyle ikinci kez 2019 seçimlerini kazanmıştır (Almanduri & Bakti, 2022). Buna rağmen, İslami unsurlara karşı anti demokratik sınırlamalar getirmesi nedeniyle dindar Müslüman seçmen tabanına uzaklaşmış ve nihayetinde partisi 2024 seçimlerini kaybetmiştir.

205 milyona yakın seçmenin %90-92'sinin Müslüman olması, İslami grupların çoğulcu demokrasi öncesi dönemlerde baskılanmış olması, ülkede hukuk ve düzenin hâkim olması talebi ve daha milliyetçi-muhafazakâr demokratik bir Endonezya vaadi gibi hususlar, seçmenin Subianto'nun yanında konumlanmasına yol açmıştır. Subianto, yukarıda belirtildiği gibi daha önce de iki defa aday olmuş, milliyetçi kimliği ile İslami milliyetçi-muhafazakâr partilerle dayanışma içinde girmek suretiyle popülist bir çizgi izlemiştir. Bu çizgisini değiştirmemiş ve nihayetinde takip ettiği çizgi seçmen tarafından takdir edilmiştir. Nahdatul Ulema gibi sivil toplum kuruluşları yanında İslami muhafazakâr milliyetçi partilerin birçoğu Subianto'yu desteklemiştir (Mahyudin, 2024). Muhafazakâr ve İslami seçmen tabanı nihayetinde Subianto yönetiminde daha rahat demokratik bir zemine kavuşacağını düşünmüştür.

Cumhurbaşkanı Prabowo Subianto'yu Destekleyen Partiler:

- 1- Gerindra
- 2- Golkar
- 3- PAN
- 4- PD

- 5- PBB
- 6- Endonezya Halk Dalga Partisi (Partai Gelombang Rakyat Indonesia-Gelora)
- 7- Endonezya Cumhuriyet Muhafız Partisi (Partai Garda Perubahan Indonesia-Garuda)
- 8- Adil Makmur Halk Partisi (Partai Rakyat Adil Makmur-Prima)
- 9- PSI

Dokuz siyasi parti seçimlerde yarışıyor olsa da bu siyasi partilerin hepsinin parlamentoda sandalyesi bulunmamaktadır. Mecliste sandalyesi bulunan siyasi partilere ilişkin veriler şöyledir:

- 1- Gerindra: 78 sandalye
- 2- Golkar: 85 sandalye
- 3- PAN: 44 sandalye
- 4- PD: 54 sandalye

Başkan adayını Prabowo Subianto, Gerindra, PKB, Golkar, PAN ve PD'yle koalisyon yaparak İslami milliyetçi ve muhafazakâr partilerin oylarını mobilize ederek başarıya ulaşmış ve başkanlık seçimini kazanmıştır. Ülkede düzeni koruyup sürdürme yanlısı olan muhafazakâr milliyetçi Subianto, İslami partilerin desteğinin yanında geniş demokratik toleranslı bir çizgi izleyerek ana akım dışı İslami aktörleri de ülke siyasetine entegre etmeyi başarmıştır. Başkanlık seçimi gibi durumlarda İslami partiler koalisyona açık olup her zaman hep birlikte ortak bir siyasi partide birleşmemektedir. İslami, milli ve batılı değerlere verilen ideolojik değer hiyerarşisinin yanında ülke ekonomik, siyasal ve toplumsal sorunlarına karşı üretilen çözüm önerilerinde oybirliğine ulaşabilmek her zaman mümkün olamamaktadır (Mahyudin, 2024). Zaten demokrasi de bu türden farklılıklara imkân vermesi açısından önemli kabul edilmektedir.

Prabowo Subianto milliyetçi muhafazakâr çizgisinin ağırlığına rağmen daha merkez sağ yönelimiyle ülke istikrarını korumuş, farklı siyasi çizgilerle partiler koalisyonu oluşturmayı başarmıştır. Subianto popüler bir başkan adayını olarak milliyetçi muhafazakâr söylemleri tercih etmiştir. Böylelikle milli ve İslami duyarlılığı olan seçmeni kendisi için mobilize etmeyi başarmıştır.

İslamcı daha radikal partiler varlığını bu seçimde de korumayı başarmıştır. PPP bir İslamcı parti olarak son seçimlerde oy kaybına uğramış olsa da İslam dinini bir ideoloji gibi işlevselleştiren partiler de az da olsa bir yükseliş gözlemlenmiştir. Örneğin PKP oyların %11,72'sini, PKS %9,14'ünü, PAN %8,28'ini alabilmiştir. Bu partiler parlamentoda bulunan 580 sandalyenin 169'unu elde etmeyi başarmıştır. Bu sonuç Müslüman seçmenin tamamının İslamcı sayılabilecek partileri tercih etmedikleri anlamına gelmektedir. Örneğin son seçimlerde ülkede etkili İslami kuruluş olan Nahdatul Ulama, PDI-P ve Gerindra gibi milliyetçi/muhafazakâr partileri desteklemeyi tercih etmiş, ana akım dışı İslami partilerden ideolojik konumlanışları nedeniyle uzak durmuştur. Milliyetçi Partiler de duruma uyum sağlamak amacıyla İslami organizasyonlar ihdas etmekten geri durmamıştır. Örneğin PDI-P kendisine İslami Endonezya Beyt-ül Müslümin (BAMUSİ) örgütünü kurarak Nahdatul Ulama taraftarlarını cezbetmeyi başarmıştır. Bu organizasyon üyeleri artık ulusalcı merkez sol parti PDI-P'ye oy vermekte ve taraftar olmaktadır (Maududi, Bakti, & Khoar, 2024).

İslami partiler, yeterli oy alamadıklarını düşünmeleri nedeniyle Milliyetçi/ulusalci partilerle koalisyon oluşturmaya yatkındır. PPP, PKB, PKS ve PAN gibi İslami kimlikli partiler diğer partilerle koalisyon veya dayanışma içine girmektedir. Örneğin 2024 başkanlık seçimlerinde Ganjar Pranowo'yu desteklemek amaçlı PPP, PDI-P'ye katılmıştır. 2024 seçimlerinde İslami kimlikli partilerden sadece üç tanesi PKS, PKB ve PAN %4 oy sınırını aşarak parlamento'ya girebilmiştir. PPP ise, geleneksel olarak İslami kimliğini vurgulamasıyla bilinen en eski İslami bir parti olup 'Yeni Düzen' boyunca aktif siyasi rol oynamış ve 1999 seçimlerinde en çok oy alan üçüncü parti olarak yükselmesine rağmen 2024 seçimlerinde sadece %3,87 oranında oy alabilmiş, dolayısıyla parlamento dışı kalmıştır (Nastain, Huda, Nugroho & Habibi, 2025, s. 36). PKB, Gerindra'yla Prabowo Subianto'nun Başkan adayı gösterilmesi için ittifak kurmuştur. PKS ise, NasDem'le NasDem adayı Enes Baswedan'ın seçilmesi için işbirliği yapmıştır. Bir başka İslami kimlikli parti PAN, yine diğer milliyetçi parti Golkar'la koalisyon kurmuştur.

Görüldüğü gibi İslami kimlikli partiler de diğer partiler gibi kendi çıkarları hesabına farklı koalisyonlar kurmak suretiyle demokratik süreçlerde rol oynamakta ve katkı sağlamaktadır. Diğer partiler açık olduğu ölçüde İslami partiler değişen koalisyon biçimlerinde kendi çıkarları hesabına rol alabilmektedir. İslami kimlikli siyasi partiler, çeşitli nedenlerle birleşmemekte, birbirleriyle rekabet etmekte, diğer siyasi partiler gibi kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmektedir (Taufik, Khairina, Gunawan & Paselle, 2024, s. 985). Esasen bu gibi koalisyon oluşturma süreçlerini, hareket tarzlarını, 2024 seçimlerinde güncel siyasi arenada olduğu gibi Endonezya demokrasi tarihi boyunca izlemek de mümkündür. 2024 seçimlerinde İslami partiler, kendi aralarında birleşmek suretiyle yeni bir aday çıkartmak yerine, zikredilen bu üç aday etrafında kendi hesapları doğrultusunda paradoksal biçimde bölünmek pahasına farklı koalisyonlarda yer almıştır. Bu durumda her partinin kendi çıkarını öncelediği anlaşılmaktadır. Oysaki İslami kimlikli partiler hep birlikte kendi Başkan adayını belirleyebilecek 2019 seçimlerinde %29,7 oy oranıyla istenen parlamenter çoğunluğa sahip bulunuyordu. Esasen bu çoğunluğu, 2004 seçimlerinden 2024 seçimlerine kadar hep ellerinde bulundurabiliyorlardı. Ancak kendi aralarında birleşerek ortak bir aday belirleme yerine daha uygun teklif olduğunu düşündükleri başka ittifak ilişkilerini tercih etmişlerdir. Bu da esasen İslami kimlikli partilerin kendileri için açık olduğu başka türlü koalisyonları tercih ettikleri anlamına gelmektedir.

Seçim Sonuçlarının Değerlendirilmesi: Kurumsallaşma mı, Taktiksel Uyarlanma mı?

İslami partiler esasen 1999'dan itibaren kendi aralarında birleşerek tek güç olarak örgütlenip etkinlik kazanamadıkları gibi, pragmatik farklı parti çıkarları hesaplamaları dolayısıyla imkanları olmasına karşın ortaklaşa bir başkan adayı çıkaramamıştır. Bir başka ifadeyle İslami kimlikli partiler ortak ideoloji ve değerler çerçevesinde birleşmemekte, diğer partilerle olduğu gibi kendi aralarında da rekabet etmektedir. Ancak koalisyona açık büyük partilerle koalisyon oluşturmayı tercih ederek muhtemel gördükleri hükümet kurma çalışmalarına eklenilerek iktidar ortağı olmayı yeğlemektedir. İslami partiler tarafından 2024 seçimlerinde de aynı çizgi sürdürülmüştür.

Seçimlerde radikal söylemler veya İslam radikalizmi denilen çizgi, diğer adayların da İslami duyarlılığa yaklaşımları nedeniyle daha önceki seçimlerdeki gibi bir başarı gösterememiştir (Mahyudin, 2024). Zaten İslami kimliği güçlü seçmen kitlesi ülke bütünlüğü

ve istikrarını öteden beri savunmakla birlikte ülke İslami kimliğinin daha belirgin hale getirilmesini, seküler demokrasi yerine dini bir demokrasinin yerleştirilmesi taraftarı olmuştur. Böylece bu seçmenler ülke ekonomisinin daha bağımsız ve güçlü bir büyüme ivmesi kazanacağını düşünmüştür. Tüm Batı-dışı dünyada olduğu gibi ülkenin refah seviyesinin yükseltilmesi tüm toplum bileşenlerinin ortak çözümlenmemiş bir sorunu olarak ortada durmaktadır. Endonezya da bu genel eğilimin dışında değildir. Bu nedenle İslami muhalefet ve siyasetin ülkeyi istikrarsızlaştırıcı bir unsur olarak görülmesi doğru değildir. 2024 seçimleri İslami seçmen tabanının gerektiğinde yeni koalisyon ve iş birliğine yatkın olduğu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla İslami unsurların diğer seçmen kitlesinden farklı görülmesinin Siyaset Bilimi literatüründe anlamsız bir yaygınlığa ulaşması temelsiz gözükmemektedir.

Tablo 2

2024 Endonezya Genel Seçimlerinde Partilerin Oy Sonuçları

Oy Sırası	Parti Sıralaması	Parti Adı	Oy Kazanımı	Yüzde (%)
1	3	Endonezya Demokrat Mücadele Partisi (PDI-P)	25.387.279	16,72
2	4	Çalışma Grubu Partisi (Golkar)	23.208.654	15,28
3	2	Büyük Endonezya Hareket Partisi (Gerindra)	20.071.708	13,22
4	1	Ulusal Uyanış Partisi (PKB)	16.115.655	10,61
5	5	Ulusal Demokrat Parti (NasDem)	14.660.516	9,65
6	8	Sosyal Adalet Partisi (PKS)	12.781.353	8,42
7	14	Demokrat Parti	11.283.160	7,43
8	12	Ulusal Emanet Partisi (PAN)	10.984.003	7,23
9	17	Birleşik Kalkınma Partisi (PPP)	5.878.777	3,87
10	15	Endonezya Dayanışma Partisi (PSI)	4.260.169	2,80
11	16	Endonezya Birlik Partisi (Perindo)	1.955.154	1,28
12	7	Endonezya Halk Dalga Partisi (Gelora)	1.281.991	0,84
13	10	Halkın Vicdan Partisi (Hanura)	1.094.588	0,72
14	6	İşçi Partisi	972.910	0,64
15	24	Ümmet Partisi	642.545	0,42
16	13	Hilal Yıldız Partisi (PBB)	484.486	0,31
17	11	Endonezya Cumhuriyet Muhafız Partisi (Garuda)	406.883	0,26
18	9	Takımadalar Uyanış Partisi (PKN)	326.800	0,21
Toplam geçerli oy	—	—	151.796.631	100,00

Kaynak: Çeşitli internet kaynaklarından yazarlar tarafından derlenmiştir (Erişim: 1-25 Haziran 2025).

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı gibi Endonezya partiler sistemi dağınık bir görüntü arz etmektedir. Esasen milliyetçi diyebileceğimiz partiler başat konumlarını sürdürmektedir, ancak demokrasi yararına İslam karşıtı tutumdan kaçınmaktadır. Bu suretle ana akım dışında konumlanan İslami partiler zayıflamakta ve sisteme entegre edilebilmektedir. Endonezya'da, partiler sisteminden okunabileceği gibi, Milliyetçilik ve İslam giderek birbirlerine yaklaşmakta ve kaynaşmaktadır. Milliyetçi partiler, halka yabancılaştırıcı, radikal sola ve aşırı sekülerizme eğilim duyma geleneğinden uzaklaşmak suretiyle, Endonezya demokrasisinin sağlıklı bir zemine kaymasına katkı sağlamaktadır.

İslami partiler, ideolojik çerçevede birleşme, ittifak veya koalisyon oluşturma yerine, koalisyon kurabilecekleri çoğulculuğa açık partilerle ittifak ilişkisi içinde olma yönelimleri

2024 seçimlerinde de sürmüş, kendi aralarından yeni bir aday belirlememiştir. PKB, PKS ve PBB gibi İslami kimlikleriyle tanınan partiler 2024 seçimlerinde ortaya çıkan üç farklı aday etrafında her parti kendine uygun bulduğu koalisiyona katılmıştır. Zira bu partiler farklı devlet, toplum ve siyaset tasavvurlarıyla zaten birbirleriyle rekabet içinde bulunmaktadır. Ayrıca oluşabilecek hükümette yer almak pragmatik beklentilerine daha uygun düşmektedir. 2024 seçimlerinde PPP gibi birçok İslami parti %4 genel seçim barajı dolayısıyla yeterli çoğunluğu alamadıkları için parlamento dışı kalmıştır. Buna karşın merkez çoğulcu partiler güçlenmiştir. 2024 seçimlerinde Endonezya Demokratik Mücadele Partisi (PDI-P) Meclis'te, daha önceki 2019 seçimlerine göre 18 sandalye kaybetmesine rağmen, 110 sandalye kazanmak suretiyle birinci parti olmuştur. Suharto tarafından kurulan ikinci büyük parti Golkar sandalye sayısını daha önceki sandalye sayısına 17 ekleyerek 102'ye çıkarmıştır. Üçüncü sıraya, 2024'te Başkan olarak seçilen Prawobo Subianto'nun partisi Gerindra sayısını 8 artırarak 86 sandalye kazanmak suretiyle yerleşmiştir. Kalan 234 sandalye, Nasdem (69), PKB (68), PKS (53), PAN (48) ve PD (44) arasında paylaşılmıştır (Furqon, Hayatulloh & Khumayiroh, 2025). İslami partilerin koalisyon ve ittifaka yatkınlıkları, merkez partilerin de daha geniş seçmen tabanına ulaşma istekleri, çoğulcu bir demokratik sürecin ilerlemesine yardımcı olmuş ve nihayetinde toplumsal bütünleşmeye katkı sağlanmıştır. Bu durumun, daha genç sayılabilecek Endonezya demokrasisinin bir başarısı olduğu söylenebilir.

Sonuç

Yerleşik partilerin uzlaşmacı tutumları yerleşik İslami kuruluşların radikalleşmesini, belli partilerle kendilerini sınırlamalarını önleyerek demokratik gelişime katkı sağlanmaktadır. Büyük merkez partiler de halkın İslami taleplerine ilgi göstermek suretiyle İslami Radikalizme kaçan oylarını geri toplayabilmektedir. Demokratik süreçlerin ülkede ilerlemesiyle yerleşik parti ve yerleşik İslami kuruluşların yakınlaşabileceği söylenebilir. Ülkede parlamentoya girebilmek için %4 sınırını aşma zorunluluğu, siyasi yelpazenin uçlarında konumlanan partilerin parlamentoya taşınmasını engellemektedir. Radikal partiler de merkez partilerle yakınlaşmak ve kaynaşmak suretiyle büyük partilerin içinde varlığını sürdürebilmekte ve kendi pozisyonlarını seçmene daha iyi iletebilmektedir. Bu gibi yakınlaşmaların siyasal istikrara katkı yaptığı söylenebilir.

Siyasi partiler bağlamında Endonezya'da İslam'a yönelik yaklaşımlar çeşitlilik göstermektedir. PKS, PPP ve PKB gibi İslami temelli partiler İslami değerlerle kapsayıcı bir demokrasiye katılma ihtiyacı arasında köprü kurmaya çalışmaktadır. PDI-P ve Golkar gibi milliyetçi partiler ise inanç temelli olmamakla birlikte seçmen kitlesi olarak İslami gruplarla yakın bağlarını sürdürmekte ve Müslümanların ihtiyaçlarını karşılayan politika tercihleriyle onlara hitap etmeye çalışmaktadır.

Siyasi partilerin İslam'a yaklaşımları, şeriatın uygulanmasından çoğulculuğa kadar Müslüman toplumun taleplerine cevap verme konusunda çeşitli stratejileri yansıtmaktadır. İslami temelli partiler kamu politikalarında daha çok dini ahlaka odaklanma eğitimindeyken, milliyetçi partiler daha ılımlı bir yaklaşımı tercih etmekte ancak yine de siyasi istikrarı korumak için İslami isteklere yer vermektedir. Endonezya'da canlı, aktif bir seçmen kitlesi olup ekonomik ve siyasi taleplerini dile getirecek demokratik bir zemine kavuşmuş gözükmektedir. Ancak demokrasinin belli bir ekonomik gelişmeyle desteklenmek suretiyle tam bir istikrara

kavuşması ülke ekonomisinin performansı ile yakından ilişkili olacağını söylemek mümkün gözükmemektedir. Başkan Prabowo Subianto'da siyasi istikrar sağlamak suretiyle ülke ekonomisinin kalkınmasına katkı sağlayabileceğine inanmaktadır. Bu nedenle geniş bir seçmen kitlesinin oylarını alabilmek için alabildiğine geniş bir koalisyon desteğiyle iktidara gelmeye özen göstermiş ve bunu da başarmış gözükmemektedir.

Genel olarak, Endonezya'daki siyasi partilerin gelişimi ve İslam'a yaklaşımları, dinin Endonezya demokrasisinde önemli bir faktör olmaya devam ettiğini göstermektedir. Ancak Endonezya demokrasisi için en büyük zorluk, tüm gruplar için adil, barışçıl ve müreffeh bir toplum yaratmak amacıyla İslami kimlik ile daha kapsayıcı demokratik değerler arasında nasıl bir denge kurulacağı meselesidir. Bu, ülke açısından önem taşımaktadır. Dini grup ve organizasyonlar çeşitli şekilde demokratik sürece katılmış durumdadır. Demokrasinin önemli aktörleri olarak siyasi partiler de bu organizasyonlar ile dayanışma içine girebilmekte ve böylece seçmen tabanını genişletmek eğilimindedir. Bu suretle Endonezya'da demokratik sürecin daha sağlıklı ve istikrarlı bir sürece girerek kendi kimliğini oluşturacağını ön görmek mümkün gözükmemektedir. Endonezya örneğinde İslam ve demokrasi ilişkisinin çok ilginç deneyimler sunduğu kuşkusuzdur, ancak henüz Endonezya'da İslami Demokrasi diyebileceğimiz bir noktaya ulaşıldığını söylemek de en azından şimdilik güç gözükmemektedir.

Kaynakça

- Al-Hamdi, R. (2017). Moving towards a normalised path: Political Islam in contemporary Indonesia. *Jurnal Studi Pemerintahan*, 8(1), 48-78.
- Al-Hamdi, R. (2022). Nationalist-Islamist Party in a liberal ecosystem: The solidity and campaign strategy of the Prosperous Justice Party (PKS) during the 2014 and 2019 elections. *Politika: Jurnal Ilmu Politik*, 13(2), 290-304.
- Almanduri, M. B. A., & Bakti, A. F. (2022). The dialectics of Ma'ruf Amin political communication in 2019 presidential elections: Influence on voting perspective. *Al-Balagh: Jurnal Dakwah Dan Komunikasi*, 7(2), 243-274. <https://doi.org/10.22515/albalagh.v7i2.5537>
- Antlöv, H. (2025). Last democracy standing? Civil society and politics in Indonesia. The Swedish Institute of International Affairs, Report 1/2025. Erişim: 08.05.2025. <https://www.ui.se/globalassets/ui.se-eng/publications/ui-publications/2025/ui-report-no.-1-2025-final.pdf>
- Argenti, G., Paskarina, C., Darmayanti, N., & Deliarnoor, N. A. (2022). Post-islamism in indonesia: analysis of islamic political party programs in the 2019 national elections. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 11(1), 127. <https://doi.org/10.36941/ajis-2022-0011>
- Arifianto, A. R. (2019). What the 2019 election says about Indonesian democracy. *Asia Policy*, 14(4), 46-53. <https://www.jstor.org/stable/26867613>
- Aspinall, E., & Mietzner, M. (2014). Indonesian politics in 2014: Democracy's close call. *Bulletin of Indonesian Economic Studies*, 50(3), 347-369. <https://doi.org/10.1080/00074918.2014.980375>
- Baswedan, A. R. (2004). Political Islam in Indonesia: Present and future trajectory. *Asian Survey*, 44(5), 669-690.
- Bubalo, A., Fealy, G. & Mason, W. (2012). PKS dan Kembarannya: Bergiat Jadi Demokrat di Indonesia, Mesir, dan Turki. Kota Depok: Komunitas Bambu.
- Buehler, M. (2008). The rise of shari'a by-laws in Indonesian districts: An indication for changing patterns of power accumulation and political corruption. *South East Asia Research*, 16(2), 255-285. <http://www.jstor.org/stable/23750914>
- Buehler, M. (2009). Islam and democracy in Indonesia. *Insight Turkey*. 11(4), 51-63.
- Colm A. F., Menchik, J. (2023), Islamic political parties and election campaigns in Indonesia, *Party Politics*, 29(4), 622-635.
- Dahl, R. A. (1971). *Polyarchy: Participation and opposition*. New Haven: Yale University Press.
- Epley, J., & Jung, E. (2016). Vertically disconnected: The politics of Islam in democratic Indonesia. *Asian Journal of Social Science*, 44(1/2), 54-77. <http://www.jstor.org/stable/43953982>

- Fionna, U. & Tomsa, D. (2020). Changing patterns of factionalism in Indonesia: From principle to patronage. *Journal of Current Southeast Asian Affairs*, 39(1), 39–58.
- Fukuoka, Y. (2013). Oligarchy and democracy in post-Suharto Indonesia. *Political Studies Review*, 11(1), 52-64.
- Furqon, A. F., Hayatulloh, I., & Khumayiroh, S. (2025). Opposition parties as checks and balances for the government after the 2024 presidential and vice-presidential elections. *KnE Social Sciences*, 10(8), 411-420. <https://doi.org/10.18502/kss.v10i8.18454>
- Gyene, P. I. (2019). Democracy, Islam and party system in Indonesia: towards a consensus-oriented model? *PCD Journal*, 7(1), 27-55.
- Huntington, S. P. (1991). *The third wave: Democratization in the late twentieth century*. Norman and London: University of Oklahoma Press.
- Jun, H. (2024). 2024 Indonesian presidential election: How Prabowo won. *Asia-Pacific Review*, 31(2), 105–116. <https://doi.org/10.1080/13439006.2024.2398375>
- Kaçer, M. (2023). Religion and politics in Indonesia: The case of humanitarian Islam. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 7 (2), 181-194.
- Kristyanto, H., Arinanto, S., & Ghafur, H. S. (2024). Demokrasi indonesia perjuangan party (pdi-p) and islam: nationalism-religious relations in indonesian electoral politics. *Journal of Governance*, 9(2), 266-280. <https://doi.org/10.31506/jog.v9i2.25026>
- Koran Tempo (2024). Konflik Tak Berujung PKB dan Pengurus NU. Koran Tempo. Şuradan erişildi <https://koran.tempo.co/read/nasional/489951/konflik-tak-berujung-pkb-dan-nu>
- Lane, M. (2015). ‘The politics of Widodo’s prioritisation of accelerated infrastructure construction’, *ISEAS Perspective*, 43: 1–9.
- Liddle, R. W. (2003). New Patterns of Islamic Politics in Democratic Indonesia. Asia Program Special Report, 110, 4-13.
- Mahyudin, M. (2024). The declining role of Islamic politics and the Jokowi’s factors in the 2024 presidential election: A study of contemporary political policies and dynamics in Indonesia. *Religion and Policy Journal*, 2(1), 1-9.
- Maududi, M. M., Bakti, A. F., & Khohar, A. (2024). Bamusi’s role in rebranding pdi-p as a nationalist-religious party. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 475-489. https://doi.org/10.2991/978-2-38476-242-2_47
- Mietzner, M. (2012). Indonesia’s democratic stagnation: Anti-reformist elites and resilient civil society. *Democratization*, 19(2), 209–229.
- Mietzner, M. (2013). *Money, Power, and Ideology: Political Parties in post-Authoritarian Indonesia*. NUS Press.
- Mujani, S. & Liddle, R. W. (2007). Leadership, party and religion: Explaining voting behavior in Indonesia, *Comparative Political Studies*. 40(7), 832-57.
- Mujani, S., & Liddle, R. W. (2009). Muslim Indonesia’s secular democracy. *Asian Survey*, 49(4), 575-590. <https://doi.org/10.1525/as.2009.49.4.575>

- Nastain, M., Huda, M. C., Nugroho, C., & Habibi, B. Y. (2025). Future prospects for Islamic political parties in Indonesia's democratic contestation after the 2024 general elections. *MUHARRIK: Jurnal Dakwah Dan Sosial*, 8(1), 33–51. <https://doi.org/10.37680/muharrik.v8i1.6763>
- Nastiti, A. & Ratri, S. (2018). Emotive politics: Islamic organizations and religious mobilization in Indonesia, *Contemporary Southeast Asia*, Vol. 40, No. 2, (August), ISEAS - Yusof Ishak Institute, 196-221.
- Negara, S. D., & Ramayandi, A. (2020). Laying the foundations for future growth acceleration? *Bulletin of Indonesian Economic Studies*, 56(1), 1–21. <https://doi.org/10.1080/00074918.2020.1743014>
- Nurjaman, A. (2023). The decline of Islamic parties and dynamics of party system in post Suharto Indonesia, *Jurnal Ilmu Sosial dan Ilmu Politik*, 27(2), 192-203.
- Pepinsky, T. B., Liddle, R. W. & Mujani, S. (2012). Testing Islam's political advantage: Evidence from Indonesia. *American Journal of Political Science*, 56(3), 584-600. <http://www.jstor.org/stable/23316008>
- Pepinsky, T. (2019). Islam and Indonesia's 2019 presidential election. *Asia Policy*, 14(4), 54–62. <https://www.jstor.org/stable/26867614>
- Robison, R. & Hadiz, V. R. (2004). *Reorganising power in Indonesia: The politics of oligarchy in an age of markets*. London and New York: Routledge.
- Salim, D. P. (2023). Unraveling political Islam in Indonesia: A comparative literature analysis, *Potret Pemikiran*, 27(1), 134-147.
- Sebastian, L. C., Hasyim, S., & Arifianto, A. R. (2020). Epilogue. Leonard C. Sebastian, Syafiq Hasyim, Alexander R. Arifianto (Ed.), *Rising Islamic conservatism in Indonesia: Islamic groups and identity politics* (s. 210–221) içinde. Routledge.
- Sofiandi, S. (2023). Islam as populist currency: The Indonesian case of religious nationalism and the quest for power. *Asia-Pacific Journal on Religion and Society*, 7(2), 75-90.
- Subekti, D., Wahid, M., Yusuf, M. & Sa'adah, M. (2025). Failure of Persatuan Pembangunan Party to pass the parliamentary threshold in the 2024 elections: An analysis from the perspective of party institutionalization, *POLITEIA: Jurnal Ilmu Politik*, 17(1), 28-40.
- Tanuwidjaja, S. (2010). Political Islam and islamic parties in Indonesia: Critically assessing the evidence of Islam's political decline. *Contemporary Southeast Asia: A Journal of International and Strategic Studies*, 32(1), 29-49.
- Taufik, M., Khairina, E., Gunawan, I. K., & Paselle, E. (2024). A study on the electability of islamic parties in the 2024 presidential election. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 979-990. https://doi.org/10.2991/978-2-38476-273-6_101
- Toha, R. J., Gueorguiev, D. D., & Sinpeng, A. (2021). The normalization of intolerance: the 2019 presidential election in indonesia. *Electoral Studies*, 74, 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2021.102391>

- Tomsa, D. (2012). Moderating Islamism in Indonesia: tracing patterns of party change in the prosperous justice party. *Political Research Quarterly*, 65(3), 486-498.
- Ufen, A. (2006). Political parties in Post-Suharto Indonesia: Between politikaların and 'Philippinisation'. GIGA Working Papers, No. 37, German Institute of Global and Area Studies (GIGA), Hamburg
- Ufen, A. (2008). Political party and party system institutionalization in Southeast Asia: lessons for democratic consolidation in Indonesia, the Philippines and Thailand. *The Pacific Review*, 21(3), 327-350.
- Wadipalapa, R. (2021). Countering the communist imaginary: The role of Nahdlatul Ulama in Indonesia's 2014 and 2019 presidential elections. *Contemporary Southeast Asia*, 43(3), 557-584. <https://www.jstor.org/stable/27096073>
- Winters, J. A. (2013). Oligarchy and Democracy in Indonesia. *Indonesia*, 96, 11-33.